

СПРОБИ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ КРАЄЗНАВЧИХ МАТЕРІАЛІВ ПО ПАМ'ЯТКАХ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ 60-80-х РОКІВ ХХ ст.

Стаття присвячена історії збору та систематизації матеріалів за пам'ятками історії та культури Одеської області, що відбувалися впродовж 60-80-х рр. ХХ ст. Розглянута історія формування переліку пам'яток історії та культури Одеської області, виявлено, що видання «Історії міст та сіл Української РСР. Одеська область» та підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України» стали основними етапами формування переліку пам'яток історії та культури Одеської області. Визначені досягнення і недоліки в роботі редакційних колегій цих видань та значення їх роботи для розвитку справи охорони пам'яток регіону. Проаналізована взаємодія між різними учасниками процесу збору та систематизації матеріалів за пам'ятками історії та культури і видання результатів досліджень. Також визначено, що завдяки співпраці фахівців-науковців та аматорів робота збору та систематизації матеріалів по пам'яткам історії та культури було сформовано вичерпний, на той час, перелік пам'яток історії та культури Одеської області.

Ключові слова: наукові та освітні установи, пам'ятки історії та культури, вивчення та дослідження пам'яток, Одеська область.

Статья посвящена истории сбора и систематизации материалов по памятникам истории и культуры Одесской области, которые происходили в течение 60-80-х гг. ХХ ст. Рассмотрена история формирования перечня памятников истории и культуры Одесской области, установлено, что издание «Истории городов и сел Украинской ССР. Одесская область» и подготовка «Свода достопримечательностей истории и культуры Украины» стали основными этапами формирования перечня памятников истории и культуры Одесской области. Определены достижения и недостатки в работе редакционных коллегий этих изданий и значение их работы для развития дела охраны памятников региона. Проанализировано взаимодействие между разными участниками процесса сбора и систематизации материалов по достопримечательностям истории и культуры и результатам исследований. Также определено, что благодаря сотрудничеству научных специалистов-работников и любителей работа по сбору и систематизации материалов, был сформирован исчерпывающий, на то время, перечень памятников истории и культуры Одесской области.

Ключевые слова: научные и образовательные учреждения, памятники истории и культуры, изучения и исследование достопримечательностей, Одесская область.

Article is devoted history of gathering and ordering of materials on monuments of history and culture of the Odesa area which occurred within 60-80th XX c. The history of formation of the list of monuments of history and culture of the Odesa area, within 60-80th XX c. is considered. It is revealed that the edition «Stories of cities and villages of the Ukrainian Soviet Socialist Republic. The Odesa area» and preparation «The Arch of sights of history and culture of Ukraine» became the basic stages of formation of the list of monuments of history and culture of the Odesa area. Achievements and lacks of work of editorial boards of these editions and value of their work for development of business of protection of monuments of region are defined. Interaction between different participants of process of gathering and ordering of materials on history and culture monuments and results of researches is analysed. Also it is certain that thanks to cooperation of scientific experts-workers and fans work on gathering and ordering of materials, has been generated settling, for that time, the list of monuments of history and culture of the Odesa area.

Key words: scientific and educational establishments, sights of history and culture, studies and research of sights, Odesa area.

Серед актуальних завдань духовного відродження України невідкладно постає проблема збереження національної культурної спадщини і зокрема, пам'яток південно-західного регіону України – сучасної Одеської області, що уособлюють багатотисячолітній досвід, традиції, побут та культуру населення цієї території. Збереження пам'яток можливо за умови побудови системи, яка б складалась з усіх необхідних для її існування елементів, охоплювала б всі існуючі засоби та поставила собі за мету

збереження пам'яток історії та культури. Для побудови сучасної ефективної системи збереження пам'яток історії та культури в регіоні, досить важливим є дослідження історії формування переліків пам'яток історії та культури Одеської області. Досить цікавим є вивчення етапів формування краєзнавчих матеріалів та переліків пам'яток історії та культури, дослідження випадків залучення архівних матеріалів та їх питома вага у загальні матеріали, з яких формувалися переліки пам'яток області.

Помітним явищем у науковому і культурному житті України 60-70-х рр. XX ст. і водночас могутнім стимулом розвитку історичного краєзнавства в країні стала підготовка і видання багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» – фундаментальної наукової праці, що започаткувала новий напрям в історіографії. Як відомо, ще на початку 1930-х рр. значний розголос в Україні мав заклик письменника і громадського діяча М. Горького до написання і видання нарисів з історії міст і сіл, а також фабрик і заводів. Втїлити цей задум у життя в повному обсязі тоді не поталанило, але у повоєнний час в Україні окреслилася тенденція до зростання кількості й наукового рівня видань цього типу, у написанні яких брали участь викладачі вузів, вчителі, співробітники музеїв, бібліотек та архівів тощо.

На початку 1960-х рр. почалося розгортання краєзнавчого руху і в середовищі наукової інтелігенції народилася думка про підготовку багатотомного енциклопедичного видання «Історія міст і сіл Української РСР», речником якої став П. Тронько – на той час заступник голови Ради Міністрів УРСР [1]. У травні 1962 р. ініціативу схвалив ЦК Компартії України, прийнявши з цього приводу спеціальне рішення. Для керівництва підготовкою видання, що здійснювалось на громадських засадах, було створено головну редакційну колегію на чолі з П. Троньком. Відповідальність за підготовку окремих томів покладалась на керівництво роботою на місцях, для чого, в його складі було створено окремий відділ історії міст і сіл під керівництвом О. Парасунька, а згодом І. Слабеева, а головна редакція Української Радянської Енциклопедії – наукове редагування усіх томів [2].

Праця дістала високу оцінку наукової громадськості як в нашій країні, так і далеко за її межами. До цього часу це видання не має свого аналогу у світовій практиці, хоча минуло вже більше чверті століття. На сторінках 26-томного видання на основі величезної джерельної бази дано оцінку суспільним явищам і подіям в історії міст і сіл країни з найдавніших часів до 60-х рр. XX ст. Тисячі авторів – професійних істориків, краєзнавців-аматорів – брали участь в її створенні. Загальний обсяг цієї титанічної праці становив 2 360 авторських аркушів, у томах вміщено 1 340 статей з історії обласних і районних центрів та інших найбільш значних населених пунктів, 8 319 статей про всі селища міського типу і центри сільських рад, вміщено понад 9 тисяч ілюстрацій.

Загалом, багаторічну роботу щодо підготовки «Історії міст і сіл УРСР» і, зокрема, тому, присвяченого Одеській області, можна поділити умовно на кілька етапів. Перший з них організаційно-підготовчий охоплював 1962-1964 рр. Влітку 1962 р. Одеській обласний комітет Компартії України і обласний виконавчий комітет створили обласну редколегію цього видання, до якої увійшли секретар обласного комітету КП України Л. Гладка (голова редколегії), завідувач відділу пропаганди і агітації обласного комітету Л. Ануфрієв, завідувач Державного архіву Одеської області І. Хіоні, а також наукові працівники і викладачі Одеського державного університету ім. І. Мечникова (І. Головка, П. Воробей, В. Загоруйко,

С. Ковбасюк, П. Некрасов, В. Немченко), Одеського політехнічного та Одеського педагогічного інститутів (П. Лопата, С. Мельник), Одеського вищого інженерно-морського училища, Одеського технологічного інституту ім. М. Ломоносова, Одеського інституту інженерів морського флоту, Одеського інженерно-будівельного інституту, Одеського сільськогосподарського інституту, Одеського медичного інституту ім. М. Пирогова (М. Дихан), Одеського електротехнічного інституту зв'язку ім. О. Попова та Одеського інституту народного господарства (А. Гуляк, С. Боровой).

У виявленні та збиранні документів та матеріалів багато зусиль доклали вчителі, працівники культосвітніх установ, краєзнавці, журналісти та інші керівники обласних установ та організацій [3]. В усіх районах області було створено редакційні комісії, в населених пунктах укомплектовані авторські групи, при обласній редколегії створено робочі групи для редагування нарисів. Під керівництвом обласної редколегії працювало 25 районних комісій та близько 350 робочих груп, які підготували первинні матеріали для нарисів і довідок про історію населених пунктів.

На першому етапі обласна редакційна колегія за постановою головної редакційної колегії склала списки населених пунктів і визначила обсяг статей, адже збирання матеріалів для тому треба було закінчити до 1 січня 1964 р., а редагування і підготовку до друку – не пізніше 1 січня 1965 р. Для того, поряд зі збором матеріалів, одночасно організовувалися написання, рецензування і літературна обробка статей і обговорення їх широкою громадськістю.

Одночасно проводилася значна робота вченими щодо збирання документів та матеріалів з історії міст і сіл Одещини. При районних, міських комісіях було створено на громадських засадах групу консультантів для подання необхідної методичної допомоги авторам-збирачам. Аналіз архівних документів показує, що до листопада 1963 р. було підготовлено перелік орієнтованих тем, фото населених пунктів, визначних споруд, пам'ятників, а також фото видатних діячів науки і культури, героїв Радянського Союзу, і героїв Соціалістичної праці для ілюстрування тому. Головна редакційна колегія звертала особливу увагу районних і міських комісій на якість зібраних матеріалів, постійно нагадуючи, що основним джерелом для написання нарисів про населені пункти повинні бути документальні матеріали, наукова та краєзнавча література, а також спогади, фольклорні та етнографічні матеріали, дані топоніміки тощо [4].

За постановою Одеського обкому КПУ у жовтні 1964 р. для своєчасної і якісної підготовки історичних нарисів, економічних і географічних матеріалів з історії населених пунктів Одеської області було створено групи наукових редакторів у такому складі: О. Алешкін, В. Галяс, М. Нудель (Одеський державний університет ім. І. Мечникова), А. Коциєвський, М. Савицький, І. Ланда (Одеський державний історико-краєзнавчий музей), С. Боярський (Одеський державний політехнічний інститут), А. Родичев (Одеський державний кредитно-економічний інститут) та інші. В березні 1967 р. була створена науково-редакційна група у скла-

ді: Н. Чижевського (доцент Одеського інституту зв'язку ім. Попова), П. Шамиша (кореспондент одеської обласної газети «Знамя коммунизма»), М. Рубина (редактор Одеського обласного комітету радіомовлення і телебачення), Р. Синельникова (редактор Одеської студії телебачення), Л. Чутель (науковий співробітник Одеського державного історико-краєзнавчого музею) [5].

Співробітниками Одеського історико-краєзнавчого музею була створена хроніка революційних подій, які відбувалися у краї з 1900-1917 рр., для написання історії багатьох сіл до видання «Історії міст і сіл Одеської області», а також були опубліковані наукові праці з революційного руху та героїчної оборони міста і краю [6]. Наукові співробітники К. Ревенко, І. Бережної, Н. Пельц, М. Савицький, А. Коциєвський брали участь у написанні та рецензуванні історії міст і сіл Одеської області, у проведенні паспортизації пам'яток культури Оदेशчини [7].

Діяльність Одеської обласної редакційної колегії постійно перебувала в полі зору Головної редакційної колегії видання, про що свідчать листування членів редколегій. Так, голова Головної редакційної колегії П. Тронько в листах до Л. Гладкій – голови редакційної колегії тому «Одеська область» звертався з порадами та рекомендаціями щодо написання нарисів, роботі районних комісій, термінів виконання завдань, які були покладені на обласну редколегію [8]. В цей період у Державному архіві Одеської області, Одеській науковій бібліотеці ім. В. Леніна тривала робота щодо створення картотеки матеріалів з історії населених пунктів, які виконували автори-дослідники.

Одночасно з цим, Головна редакційна колегія рекомендувала всім редколегіям томів проводити обласні та районні наради авторських колективів з питань написання нарисів і довідок, зміцнювати робочі групи висококваліфікованими фахівцями, частіше проводити обговорення текстів у трудових колективах. З метою проведення мовного аналізу та редагування матеріалів утворювати при обласних редколегіях редакції за участю висококваліфікованих спеціалістів, уважніше ставитися до зауважень, висловлених відповідним підрозділом Інституту історії АН України [8]. Значну методичну допомогу надавала головна редколегія, яка розіслала на місця «Методичні вказівки для авторських колективів, комісій та редакційних колегій, рецензентів та редакторів томів «Історії міст і сіл Української РСР» та «Редакційні настанови авторам і редакторам нарисів та довідок до «Історії міст і сіл Української РСР», що стали справжнім путівником у подальшій підготовці текстів [9].

Однак, у цій роботі були серйозні недоліки. У протоколах засідань обласної редколегії наголошувалося на тому, що якість зібраних матеріалів не завжди відповідала вимогам до змісту нарисів, окремі періоди з історії населених пунктів області не були підтверджені документами, часом бракувало посилань на використані джерела. Надто повільно здійснювалось рецензування та редагування нарисів. Аналіз архівних документів показує, що робота щодо підготовки до видання тому мала ідеологічне спрямування.

Так, особливу увагу привернув той факт, що в «ряді випадків приділена недостатня увага висвітленню історії радянського періоду і, навпаки, має місце надмірне захоплення викладом історичних подій далекого минулого». Авторам постійно нагадували про те, що основне завдання «Історії міст і сіл Української РСР» – «це висвітлення на конкретних прикладах тих соціалістичних перетворень, що сталися у містах і селах республіки за 50 років радянської влади. Основне місце в статтях повинно бути відведено післяжовтневому періоду – висвітленню громадянської війни, індустріалізації і колективізації, героїки українського народу в період Великої Вітчизняної війни, відбудові народного господарства в повоєнні роки, виконанню грандіозних планів комуністичного будівництва» [9].

Наступний етап роботи над цим виданням тривав з 1965 по 1967 рр. Внаслідок проведеної організаційної та науково-методичної роботи обласної редколегії у липні 1965 р. перший варіант тому «Одеська область» було надано на розгляд Головної редакційної колегії УРСР. Після рецензування том було повернено обласній редколегії для корінного доопрацювання змісту. Водночас вказувалося на незадовільний склад ілюстративних матеріалів. У кожен обласну редакцію надійшов макет тому «Харківська область», на прикладі якого і повинна була продовжуватися робота щодо створення власного видання [9].

Провідну роль у рецензуванні матеріалів, їх науковому доопрацюванні і редагуванні відіграли вчені Одеського державного університету ім. І. Мечникова – А. Бачинський, П. Воробей, П. Каришковський, С. Ковбасюк, П. Некрасов, З. Першина, М. Раковський, С. Цвілюк, П. Чухрій та ін. Проте, як свідчать документи, персональний склад авторського колективу, обласної редколегії, міських і районних комісій залишався нестабільним, що постійно ускладнювало підготовку тому. З 1967 р. редколегія посилила роботу, змінивши деякий склад учасників авторського колективу, тим самим, робота продовжувалась і стала більш якісною і ефективнішою. Після завершення роботи над рукописом історії міст і сіл Одеської області на початку 1969 р. за наказом обласної редколегії відбувся розподіл обов'язків членів редколегії щодо вчитки гранок.

На історичному факультеті Одеського університету ім. І. Мечникова була розгорнута робота щодо активізації вивчення історії краю студентством, оскільки вчителям історії належала значна роль в історико-краєзнавчій роботі на місцях. Розроблялися історико-краєзнавчі спецкурси, розширялися зв'язки з історико-краєзнавчими музеями і архівами, переглядалася тематика студентських наукових гуртків, курсових і дипломних робіт. Викладачами університету були науково опрацьовані нариси з історії міст Балти, Ізмаїлу, Кілії, Рені, а також Білгород-Дністровського, Березівського, Миколаївського та інших районів.

Архівні документи свідчать, що при написанні тому було досліджено велику кількість документів і періодичних видань, історичних праць, широко використано матеріали центральних, республіканських і місцевих архівів, у т. ч. Державного архіву Одеської

області та його філіалу в м. Ізмаїлі. Так, впродовж 1963-1967 рр., займаючись польовим виявленням документальних матеріалів з історії міст і сіл, наукові співробітники Державного архіву Одеської області розробили 75 тис. справ і склали 16 855 тематичних карток, з яких був створений спеціальний географічний каталог. Після завершення роботи щодо підготовки видання тому «Історії міст і сіл Української РСР. Одеська область» матеріали обласної редколегії надійшли на зберігання до Державного архіву Одеської області. Там вони пройшли повний комплекс науково-технічної обробки і склали архівний фонд «Обласна редколегія «Історії міст і сіл Української РСР. Одеська область»» (ф.Р-7386) кількістю 593 справи. Матеріали цього фонду представляють собою цінну джерельну базу для спеціалістів різних історичних дисциплін, краєзнавців, які й сьогодні ними широко користуються [10].

Завдяки написанню «Історії міст і сіл УРСР» вперше всі міста, селища і численні села України отримали свою біографію, в якій зафіксовані основні історичні етапи їх розвитку. Одним з напрямів досліджень з місцевої історії в цей час було створення коротких історико-краєзнавчих нарисів про окремі населені пункти. Тут слід відзначити видання окремих нарисів про Одесу, Білгород-Дністровський, Кілію, Вилкове, Балту, Ізмаїл, Татарбунари та ін. [11-17].

Значна робота при підготовці тому вимагала створення бази документальних джерел, літератури, різноманітних друкованих матеріалів про населені пункти області і забезпечення авторів нарисів бібліографічною інформацією. Це завдання було покладено на бібліотеки області, й дало надзвичайно позитивні результати для бібліотечного краєзнавства. По-перше, було виявлено і взято на облік багато друкованих матеріалів про населені пункти, райони. У більшості бібліотек були створені або значно поповнені краєзнавчі довідково-бібліографічні апарати. По-друге, розгорнулася інтенсивна робота з формування фондів краєзнавчої літератури, комплектування бібліотек аудіовізуальними матеріалами краєзнавчого змісту, плакатами, афішами, фотографіями, а також рукописами, зокрема спогадів старожилів, учасників і очевидців історичних подій, щоденниками, листами. По-третє, виробились певні організаційні форми, з'явилась координація в інформаційно-бібліографічному обслуговуванні з питань краєзнавства, в методичному керівництві і наданні практичної допомоги бібліотечним працівникам.

Прикладом цього було створення унікального довідкового апарату – «Зведеної картотеки матеріалів з історії міст і сіл УРСР» в Державній історичній бібліотеці України. В роботі над нею брали участь і бібліотеки Одеської області. По-четверте, найважливішим результатом стало створення джерельної та бібліографічної бази, були набуті навички роботи з краєзнавчою літературою, які дозволили працівникам Одеських бібліотек розгорнути її пропаганду, залучити до краєзнавчих досліджень широкі верстви населення.

За загальним координаційним планом у 1963-1964 рр. співробітники Одеської обласної бібліоте-

ки ім. В. Леніна брали участь у виявленні матеріалів для зведеної картотеки з історії міст і сіл УРСР. В процесі цієї роботи краєзнавча картотека поповнилася великою кількістю матеріалів, головним чином дожовтневого періоду. До картотеки було додано більш як 2 100 бібліографічних описів на книги і статті з журналів, газет та наукових збірників. На основі картотеки був підготовлений бібліографічний покажчик з історії Одеси за 1955-1963 рр., до якого включено 2 000 назв, виявлено понад 6 400 назв друкованих матеріалів до зведеної бібліографічної картотеки з історії міст і сіл УРСР [18].

Значну допомогу авторам тому надали Державна історична бібліотека УРСР, Одеська наукова бібліотека ім. О. Горького, Одеський краєзнавчий та Одеський археологічний музеї. Головна редакційна колегія критично оцінила роботу обласної редколегії, авторського колективу тому «Одеська область». Було відзначено значний внесок у підготовку видання вченого Одеського державного університету ім. І. Мечникова А. Бачинського, відповідального секретаря тому С. Цвілюка, працівників Державного архіву Одеської області Л. Воскобойникову, Ж. Чепик, працівників Одеської наукової бібліотеки ім. М. Горького С. Дзюбину, Г. Каширина, Л. Лялікову та ін. Їх напружена праця не була марною, вже в листопаді 1967 р., внаслідок висновків членів редколегії і представників інституту історії АН УРСР, підготовлений том «Одеська область» було рекомендовано до друку [19].

Почався заключний етап підготовки тому «Історії міст і сіл Української РСР», який припав на 1968-1969 рр. Основний зміст його полягав у остаточному доопрацюванні та науковому редагуванні текстів, організації власне видавничого процесу [20]. У лютому 1968 р. після завершення роботи над рукописом історії міст і сіл Одеської області її запустили у виробництво, почали створюватися гранки книги. І вже у 1969 р. вийшов у світ том «Історії міст і сіл Української РСР», присвячений Одеській області накладом 15 тис. примірників [21]. У томі «Одеська область» вміщено 62 нариси про міста, районні центри селищних і сільських рад. У нарисах і довідках подано відомості про час заснування того чи іншого населеного пункту, первісні населення на його території, походження назви, важливі історичні події тощо. Також у томі знаходяться дані про географічне розташування населеного пункту, про шляхи, що проходять через нього, про кількість населення, економіку, культуру, освіту, охорону здоров'я, про історичні та культурні пам'ятки.

Підсумки роботи краєзнавців України було підбито на Всесоюзній науковій конференції «Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР», що відбулась у Києві в травні 1972 р.

У ній взяла участь і представницька делегація Одеської області, що складалася з 12 осіб – авторів і керівників обласної редколегії. На конференції опубліковані томи «Історії міст і сіл Української РСР» і

взагалі проект дістали високу оцінку провідних фахівців [22].

Враховуючи важливе наукове і політичне значення цієї багатотомної праці, ЦК Компартії України визнав за необхідне перевидати низку томів «Історії міст і сіл Української РСР» російською мовою з урахуванням критичних зауважень читачів і новітніх досягнень історичної науки [23]. Слід погодитися з дослідником А. Каньосою, який виділяв четвертий етап підготовки «Історії міст і сіл Української РСР», адже йшлося не про механічний переклад текстів, а про їх поглиблене доопрацювання, пошук нових документів та матеріалів [24]. У цей період знову було використано вже апробовані механізми підготовки нарисів та довідок, змінився склад обласної редколегії. Авторський колектив і обласна редколегія, з одного боку, прагнули доповнити джерельну базу видання за рахунок нововиявлених документів і матеріалів, а з іншого – відобразити у книзі зміни, що відбулися у житті області впродовж останнього десятиліття. Перше завдання реалізовувалось шляхом відряджень дослідників до архівів і бібліотек Києва, Москви, Ленінграда та інших міст, друге – за допомогою інформації, яку готували місцеві органи влади, керівники підприємств, установ та організацій [25].

У 1978 р. друге, російськомовне видання тому «Історії міст і сіл України. Одеська область» з'явилося на полицях книгарень і бібліотек, причому 15-тисячний тираж було досить швидко реалізовано, що засвідчило значний попит на краєзнавчу літературу. У порівнянні з першим виданням помітно збільшився обсяг книги і значно зміцнилися джерельна база – список використаних джерел та літератури налічував понад 2,6 тис. найменувань. Поліпшилось поліграфічне оформлення тому, суттєво оновлено і урізноманітнено ілюстративний матеріал.

«Історія міст і сіл Української РСР», спираючись на кращі традиції історичного краєзнавства, започаткувала новий напрям у вітчизняній історіографії. На жаль, як зазначав академік П. Тронько, видання мало недоліки, які притаманні були на той час всій історичній науці. «Не завжди ми вміли унікати в книгах схематизму, одноманітності, загальних декларативних фраз, зробити належний правдивий науковий аналіз і узагальнення» [26]. Але в той же час завдяки написанню тому «Одеська область» і взагалі 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» вперше всі міста, селища і численні села України від тоді мали свою біографію, в якій зафіксовані основні історичні етапи їх розвитку. Підготовка історії міст і сіл значно активізувала діяльність різних установ, організацій, сприяла розширенню і зміцненню контактів між вищими навчальними закладами, архівами, музеями, бібліотеками, а також підняла історичне краєзнавство на вищий рівень розвитку.

Менш щасливою і значно складнішою виявилась доля іншого краєзнавчого проекту – «Зводу пам'яток історії і культури Української РСР», що розглядався як складова частина всеохоплюючого загальносоюзного видання. У 1980-х рр. спостерігалася значна увага адміністративно-командних кіл щодо охорони і збереження історико-культурного доробку українського народу.

Важливим кроком щодо поліпшення охорони історико-культурної спадщини, її раціонального використання, була підготовка до видання багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР». Він мав дати цілісну картину культурної спадщини народів СРСР і водночас стати офіційним документом з переліком всіх пам'яток, які повинні охоронятися державою незалежно від того, чи перебували вони досі на обліку, чи ні. Процес підготовки томів Зводу, в якому брали участь співробітники наукових установ різноманітних профілів, державних органів, громадськість, сприяв поглибленню теоретичних основ пам'ятокознавства, приверненню уваги громадськості до проблем охорони пам'яток, наведенню порядку в їх обліку, уточненню даних про них. Складовою частиною «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР» виступав і «Звід пам'яток історії та культури Української РСР», в який повинні були увійти всі нерухомі пам'ятки – археологічні, історичні, архітектурні, містобудівництва, мистецтва.

У республіці на той час вже був нагромаджений певний досвід роботи у справі охорони та збереження пам'яток. В Україні підготовча робота до написання Зводу розпочалася 1972 р. загальною паспортизацією пам'яток історії та культури, яка, однак, здійснювалася повільно і неповно.

Лише після відповідного рішення уряду України у 1982 р. було зроблено перші кроки щодо підготовки Зводу пам'яток. У 1983 р. почала діяти Головна редакційна колегія, а згодом – обласні редколегії. Структурно Звід мав бути побудований за географічними принципом – кожна область готувала відповідний том. Першою спробою узагальнення багаторічної роботи фахівців, краєзнавців стало видання каталогу-довідника «Пам'ятки історії та культури Української РСР» (1987), підготовленого співробітниками відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії АН УРСР спільно з науковцями Інституту археології АН УРСР, працівниками Міністерства культури і Держбуду УРСР. У ньому були вміщені відомості понад 70 тисяч пам'яток історії, археології, архітектури та мистецтва, які знаходилися під охороною держави [25].

Значних зусиль для підготовки томів Зводу доклали фахівці наукових установ і, насамперед, інститутів історії України та археології АН України. Зокрема, йдеться про відділ історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України АН України, який спільно з іншими установами підготував дев'ять збірників наукових статей про історико-культурну спадщину окремих областей та м. Києва [27-29]. У них розглядалися питання історії становлення пам'яток охоронної справи в окремих регіонах України, характеризувалася джерельна база вивчення історико-культурної спадщини, аналізувався стан дослідження та обліку пам'яток археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва, наводився опис окремих цінних об'єктів.

Для узагальнення проведених досліджень була розпочата підготовка Зводу пам'яток історії і культури УРСР по Одеській області, як і по всіх областях республіки. За районами Одеської області були закріплені кафедри історії вищих навчальних закладів міста. Вся дослідницька діяльність щодо виявлення і кла-

сифікації пам'ятників, що проводилася викладачами кафедр історії, була оформлена «Технічним завданням на науково-дослідницьку роботу щодо підготовки матеріалів для історичного розділу тому «Зводу пам'ятників історії і культури народів СРСР по Одеській області». Цей вид досліджень було внесено до індивідуальних планів роботи викладачів вищих навчальних закладів і затверджено в якості держбюджетної теми. Колективи кафедр приступили до класифікації пам'ятників у районах області, виходячи з їх технічного стану та художньої цінності. По кожній пам'ятці та історичному факту була розгорнута пошукова робота. Ініціатива викладачів кафедр щодо встановлення імен загиблих у роки Другої світової війни активізувала діяльність краєзнавців у районах області [30].

У 1980-ті рр. вченими Одеси була проведена значна робота щодо каталогізації, опису та картографування археологічних пам'яток області у зв'язку з створенням республіканського Зводу пам'ятників історії і культури народів СРСР. Ця праця підбивала підсумки багатолітніх досліджень, які проводилися археологами і краєзнавцями Одещини. Координацію і наукове керівництво здійснював відділ археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології АН УРСР, яким було підготовлено понад 1 700 статей з археології.

У процесі роботи з'ясувалося, що територія Одеської області у археологічному відношенні досліджена нерівномірно. У 1987 р. редколегія «Зводу» ухвалила рішення про необхідність додаткового вивчення одинадцяти найменш досліджених районів області, які розташовані у Буго-Дністровському межиріччі. Фінансування цих робіт взяла на себе Одеська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії і культури. Для їх проведення в Інституті археології АН УРСР була створена Буго-Дністровська експедиція.

Велику увагу приділялося також дослідженню відомих раніше пам'яток. Так, на ранньотрипільському поселенні Нестоїта II була зібрана багата колекція орнаментованої кераміки, кремнієвих виробів, залишки статуеток, а на поселенні епохи пізньої бронзи Флора – цінні матеріали перших століть н. е. На кургані у с. Федосєєвка на р. Тростянець було знайдено антропоморфну стелу ямної доби. Крім цього, Буго-Дністровською експедицією у 1988 р. було проведено охоронні розкопки пізньопалеолітичної стоянки Велика Аккаража. Отримані нові дані, які дозволяли з'ясувати вік пам'ятки, уточнити її культурно-історичну характеристику і палеоекологічні умови існування. За результатами розвідок у Котовському та Червоноокнянському районах було підготовлено 98 нових статей для «Зводу». Ще близько 50 статей написані за матеріалами розвідок у зонах будівництва зрошувальних систем у Дунай-Дністровському межиріччі. Отже, підсумки досліджень 1988 р. засвідчили перспективність продовження пошу-

кових робіт в Одеській області. Інтенсифікація археологічних розвідок була обумовлена не тільки науковими завданнями, а, головним чином, необхідністю отримання нових даних для проведення охоронних заходів з каталогізації, паспортизації та постановці на облік в місцевих Радах всіх археологічних пам'ятників області [30].

Створена у 1983 р., з метою підготовки одеського тому «Зводу», обласна редколегія досить вдало започаткувала цю роботу. Ця редколегія залучила зроблені ще впродовж 70-х рр. уніфіковані паспорти, у яких було взято на державний облік деякі пам'ятки, але невдовзі з'ясувалось, що чимало з них безнадійно застаріли. Крім того, тоді було виявлено значну кількість нових історико-культурних об'єктів, які не були належним чином паспортизовані.

Проте, масштаби, започаткованої на громадських засадах на Одещині, й в Україні в цілому, роботи виявились колосальними, що вимагало значних коштів і кваліфікованих виконавців, яких на місцях часом бракувало. Відставало від запланованих темпів і науково-методичне забезпечення – Методичні вказівки та Положення про обов'язки і відповідальних виконавців з'явилися лише в 1986 р. Проте, до кінця 80-х рр. було підготовлено рукописи томів харківських та чернігівських.

Редакційні колеги видань «Історії міст та сіл Української РСР. Одеська область» та «Зводу пам'яток історії та культури України», поряд з державними органами і освітніми та науковими установами діяли на користь пам'яткоохоронної справи Одещини. І хоч епізодично – під час підготовки відповідних видань, але очолили процес систематизації, збору та аналізу інформації про пам'ятки історії та культури Одеської області. Їх роль у системі охорони пам'яток історії та культури не можна недооцінювати, бо завдяки ним значною мірою був досягнутий результат у протистоянні формалізованого підходу чиновників до формування переліків пам'яток та занадто скрупульозного наукового ставлення до історичних та культурних об'єктів.

Таким чином можна зазначити, що в 60-80-ті рр. завдяки титанічній роботі науковців, журналістів, літераторів та краєзнавців-аматорів було зібрано значний матеріал та залучено архівні матеріали по пам'ятках історії та культури Одещини і видано результати. Видання «Історії міст та сіл Української РСР. Одеська область» стало однією з перших спроб аналізу та систематизації краєзнавчих матеріалів, що можна вважати першим етапом на шляху до підготовки матеріалів переліку пам'яток історії та культури. Підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України» є наступним етапом, впродовж якого на підставі раніше зібраних та виявлених у результаті польових досліджень останніх років матеріалів було сформовано вичерпний, на той час, перелік пам'яток історії та культури Одеської області.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Горизонт «Одессики» // Моряк. – 1974. – № 24, 13 июля. – С. 11.
2. Тронько П., Скляренко Є. Основні підсумки і дальші завдання історико-краєзнавчих досліджень // Український історичний журнал. – 1979. – № 11. – С. 51-60.
3. Разгон А. Пути советского краеведения // История СССР. – 1967. – № 4. – С. 190-198.
4. Тіхвінський С. Завдання історичного краєзнавства // Пам'ятки України. – 1988. – № 1. – С. 52-54.

5. Воспитание историей. Тезисы Первой областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвященной 200-летию г. Одессы (27-28 июня 1989 г.). – Одесса, 1989. – 176 с.
6. Одесский политехнический институт: Краткий исторический очерк (1918-1968) / Авт. сост. Е. Цымбал, В. Никулин. – К.: Изд-во Киевского ун-та, 1968. – 223 с.
7. Юрженко О., Першина З. В'язовський Г. Одеському університету – 100 років. – Одеса: Маяк, 1965. – 100 с.
8. Борьба трудящихся украинских Придунайских земель за социальное освобождение (1918-1940 гг.): Сборник документов и материалов. – Одесса: Маяк, 1967. – 328 с.
9. В огне гражданской войны (1918-1920): Сборник документов и материалов. – Одесса: Одесское книжное издательство, 1962. – 503 с.
10. Гончаров А. Шел отряд по берегу. – Одесса: Одесское книжное издательство, 1963. – 22 с.
11. О мероприятиях по завершению работы над изданием «История городов и сел УССР. Одесская область» // ДАОО, ф.Р-7386, оп.1, спр.2, арк.26.
12. Постановление и методические указания главной редакционной коллегии «Истории городов и сел. Украинской ССР» 1963-1969 гг. // ДАОО, ф.Р-7386, оп.1, спр.1, арк.71.
13. Довідка про створення групи наукових редакторів для завершення роботи над матеріалами щодо видання «Історії міст і сіл УРСР. Одеська область» // ДАОО, ф.Р-7386, оп.1, спр.2, арк.16-18.
14. Довідка про діяльність Одеського історико-краєзнавчого музею за 1964-1965 рр. // ДАОО, ф.Р-6712, оп.1, спр.142, арк.35-37.
15. Справка о состоянии и мерах улучшения работы музеев и краеведческой работы в области // ДАОО, ф.Р-6712, оп.1, спр.142, арк.43-49.
16. Постановление и методические указания главной редакционной коллегии «Истории городов и сел. Украинской ССР». 1963-1969 // ДАОО, ф.Р-7386, оп.1, спр.1, арк.71.
17. Хіоні І. Участь одеського обласного держархіву в написанні «Історії міст і сіл УРСР» // Архіви України. – 1975. – № 3. – С. 54-56.
18. Ладвищенко Г. Місто, в якому ми живемо. – Одеса: Маяк, 1959. – 46 с.
19. Ключник О. Белгород-Днестровский. – Одесса: Маяк, 1960. – 98 с.
20. Кириллюк С. Измаил. Краткий исторический очерк. – Одесса: Маяк, 1961. – 75 с.
21. Травушкин В. Болград. Исторический очерк. – Одесса: Маяк, 1963. – 86 с.
22. Стряпкін П. Балта. Нарис. – Одеса: Маяк, 1968. – 110 с.
23. Град Р., Галяс В. Кілія: Нарис-Путівник. – Одеса: Маяк, 1968. – 95 с.
24. Бачинский А. Непокоренный Дунай. – Одесса: Маяк, 1985. – 144 с.
25. Методические указания главной редколлегии «Истории городов и сел УССР». 1975-1978 гг. // ДАОО, ф.Р-7386, оп.2, спр.1, арк.2-26.
26. Памятники истории и культуры УССР. Каталог-справочник. – К.: Наукова думка, 1987. – 736 с.
27. Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. – Вип. 1. – К., 1984. – 105 с.
28. Методика подготовки статей о памятниках истории и культуры. – К., 1988. – 76 с.
29. Гребцов В., Костусев А. Из опыта составления «Свода памятников истории и культуры народов СССР по Одесской области» // Воспитание историей. Тезисы Первой областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвященной 200-летию Одессы. – Одесса, 1989. – С. 23-24.
30. Сапожников И. Археологические разведки для «Свода памятников истории и культуры Одесской области» в 1988 г. // Воспитание историей. Тезисы Первой областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвященной 200-летию Одессы. – Одесса, 1989. – С. 121-123.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Ю.В. Котляр – д.і.н., професор, ЧДУ ім. П. Могили;

В.М. Дарієнко – д.і.н., професор, Херсонський емоційно-правовий інститут

© О.М. Присяжнюк

Стаття надійшла до редакції 03.04.09